

SANAT ÖZGÜRLÜĞÜ TEMEL HAKKININ HUKUKÎ NİTELİĞİ

*Yrd.Doç.Dr. Esra ATALAY**

GİRİŞ

İnsanların en önemli özelliklerinden birisi, yaratıcı etkinliklerde bulunabilmeleridir. İnsanın yaratıcılık özelliği daha çok kültür ve sanat dünyası ile bilim alanlarında ortaya çıkmaktadır. İnsanlar bu özelliğe sahip olmasalardı, kuşkusuz, insanlığın başlangıcındaki ilkel yaşamlarından kurtulabilmeleri mümkün olmazdı. Nitekim, insanı tanımlarken dahi her şeyden önce insanın yaratabilen ve yarattıklarıyla dünyayı değiştirebilen bir varlık olduğu belirtilmektedir¹.

1982 Anayasası m.27, f.1'de, "herkesin bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahip" olduğu hükme bağlanmıştır. Görüldüğü gibi burada sanat özgürlüğü bağımsız bir düzenlemeye konu edilmemiş ve bilim özgürlüğü ile birlikte ele alınmıştır. Bu şekildeki bir anayasal düzenlemeye rağmen, bilim ve sanatın farklı yaşam alanları ve dolayısıyla farklı özgürlük konularını içerdiği konusunda herhangi bir tartışma yoktur. Kuşkusuz, toplumların uygarlık yolundaki ilerleyişlerinde bilim ile sanat birbirlerinden bağımsız olarak çok önemli bir işlev görmüşlerdir. Her ne kadar bazı kişiler uygarlığı yapanın teknoloji olduğunu düşünmüş ve Batı uygarlığı ya da çağdaş uygarlığın, gerçekte bir teknoloji uygarlığı olduğunu ileri sürmüş olsalar da, uygarlığın gerçek anlamı bambaşka bir düzeyde yatar. Nitekim ünlü düşünür Ruskin şöyle demektedir: "Büyük milletler otobiyografilerini üç ayrı metinde yazarlar; atalarının kitabı, sözlerinin kitabı ve sanatlarının kitabı. Bu

* D.E.Ü. Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Çeçen, A., "Anayasa ve Sanat", Yeni Dizi, S. 46, 15 Nisan 1982, s. 26.

kitaplardan hiç biri diğer ikisi okunmadıkça anlaşılabilir fakat bu üçünden en güvenilir olanı sonuncusudur”².

Gerçekten, uygarlıkların en anlamlı göstergelerinden ve toplumların en önemli yaşam damarlarından birisi olan sanat, anayasal düzenlemelerde ele alınması ve hak ettiği değere kavuşturulması gereken bir alandır³. Oysa sanat özgürlüğü çoğunlukla düşünce veya bilim özgürlüğü bağlamında irdelenmiştir ve sanat özgürlüğü alanında hukukumuzda yeteri kadar çalışmanın yapıldığı söylenemez⁴.

Bu çalışmanın konusunu, temel bir hak olarak sanat özgürlüğünün hukukî niteliği oluşturmaktadır. İlk olarak, “sanat” kavramı ile ilgili genel tanımlamalar verilecek, daha sonra da “kültürel haklar” kavramı ve sanat özgürlüğü ilişkisi irdelenecektir. Çalışma, sanat özgürlüğü temel hakkının hukukî niteliğini ortaya koyabilmek amacıyla, söz konusu hakkın sübjektif hak niteliği ve kurumsal garanti niteliği ile ilgili açıklamalarla son bulacaktır.

I. SANAT KAVRAMI

Sanat kelimesi Arapça’da amel, yani iş ve yapma anlamındaki sunu’ kökünden alınmış olup, Arapça sözlükte, bir işi vücuda getirmek (icadet-ül-fii) ve bir maddeye zihinde tasarlanan şekil ve süreti vermek (icad-ül-suret) anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Sunu’ kelimesi ayrıca güzellik ve hayran olunacak bir kudret eseri anlamı taşıdığından, bu kelime daha çok hilkat ve tabiatın yaptığı şeylerde kullanılarak Sun-u-tabiat yani tabiatın yaptığı denilmiş ve tabiatın kendi kendine vücut bulmayıp, insanın akıl ve zekasını kullanarak eliyle yaptığı işlere “sanat” denilmiştir⁵.

Eski Yunanca’da “areti” kelimesinin bu anlamda kullanıldığı görülür. Birleştirmek, uydurmak suretiyle yapmak anlamına gelen “aro” kelimesini

² Ruskin’in bu görüşleri için bkz. **Lipson, L.**, Uygarlığın Ahlaki Bunalımları, (Çev. Jale Çam Yeşiltaş), İstanbul 2000, s. 34.

³ **Çeçen, A.**, Anayasa ve Sanat, s. 26.

⁴ **Gemalmaz, M.S.**, “Sanatta Yaratıcılık ve Hukuk-II: 1982 Anayasası ve Sanat Özgürlüğü Sorunu”, İBD, Yıl:1988,C.62, S. 10-11-12, s. 660.

⁵ Tabiatın vücuda getirdiği şeyler hakkında kural olarak, sanat tabiri kullanılmamış ve sanat-ı tabiat veya sanat-ı ilahiye denilmemiştir. Bkz. **Arseven, C.E.**, Sanat Ansiklopedisi, Cilt IV, İstanbul 1975, s. 1752-53.

Yunanlılar'dan alan Latinler sanata "ars" demişler ve bu kelime buradan da İtalyanca'ya "arte" ve Fransızca'ya "art" şeklinde geçmiştir⁶.

Günümüzde bir duygunun, bir tasarımın veya güzelliğin ifadesinde kullanılan metodların tümü; bu metodlar sonucunda ulaşılan üstün yaratıcılık⁷ olarak tanımlanan sanat kelimesi bu anlamı ancak 19.yy.da almış ve sanat kavramı çağlara göre çok değişik anlamlar kazanmıştır.

Geçmişte, "bir el işini kusursuz yapabilmek, ustalık ve hüner göstermek" olarak tanımlanan sanat kelimesi çok basit ve sınırlı bir anlam taşıyordu. Bu anlamda sanat, tabiattaki maddeleri zeka, el mahareti ve ustalık sayesinde daha işe yarar bir hale getirmek demektir⁸. Meydan Larousse'da yer alan sanat tanımlarından biri de bu doğrultudadır: "İnsanlar için gerekli olan şeylerden birinin yapımına dayanan ve el yatkınlığı isteyen iş"⁹. Bu bağlamda tarihi gelişim sürecine baktığımızda, yeteneklerinden ötürü, bir ressama veya bir tezhipçiye "sanatçı" denilmediği görülür¹⁰. Nitekim Delacroix, kendilerinden önceki ressamın sanıldan çok daha fazla birer işçi olduklarını söylemiştir. Uzun bir süre sanat kelimesi meslekte ustalığı belirten bir kelime olarak kullanılmıştır. 18. yy.ın sonunda dahi sanat kelimesi, sanatçının üstün bir işçi olduğu ve orijinal bir eserin yaratıcısı olmasının zorunlu olmadığını söyleyen IV. Henri'nin verdiği bu anlamda kullanılmaktaydı. Zamanla sanatçı ve işçi arasında farklılık bulunduğunu görmeye başlayan toplum, işçinin olağan işler yaptığını, sanatçının ise olağanüstü bir bilgi veya bir yetenek gerektiren eserler yarattığını anlamıştır¹¹.

⁶ Arseven, s. 1753.

⁷ Sanat kavramına ilişkin başka tanımlar da mevcuttur: Bir şeyi güzel yapmak için uygulanan kuralların tümü, örneğin annelik sanatı, konuşma sanatı vb; bir meslekte uyulması gereken kuralların tümü, örneğin askerlik sanatı; Bir şey yapmada gösterilen ustalık, kabiliyet. Bkz. Meydan Larousse, Cilt 10, 1988, s. 907.

⁸ Bkz. Arseven, s. 1752.

⁹ Bu tanıma uygun olarak, "sanat altın bileziktir" atasözü ile "onun sanatı terziliktir" şeklindeki örnekler verilmiştir. Bkz. Meydan Larousse, s. 907.

¹⁰ Hatta hukukçu Bude bu ustaları garip bir şekilde hor görerek, onlardan "şehirlerin en bayağı ayak takımı" diye söz etmektedir. Bkz. Meydan Larousse, s. 908.

¹¹ Alman düşünür August von Kotze 1804'de "Paris Hatıraları"nı yazarken, sanatçının hor görülmesine üzülenek şöyle der: "Saygıdeğer bir ünvan olan sanatçılık, aşağılık bir sınıfa konu oluyor; taş yontan basit bir işçi kendine mermer sanatçısı diyor; bina boyayan bir işçi ressam diye ortaya çıkıyor; M. Joly saç sanatçısı sayılıyor". Bkz. Meydan Larousse, s. 908.

Sanat en basit olarak, “hoşa giden biçimler yaratma çabası” şeklinde tanımlanabilir¹². Sanat, insanla doğadaki objektif gerçekler arasındaki estetik ilişkidir. Bu ilişkiyi oluşturan üç aşama vardır. İlk aşamada sanatçı, renkler, sesler, hareketler ve çeşitli fiziksel dış tepkiler gibi doğadaki maddî özellikleri algılar. İkinci aşamada, söz konusu bu algılar estetik amaçlar göz önünde tutularak hoşa giden biçimlere ve kalıplara dökülür. Üçüncü ve son aşamada ise, sanatçı daha önceden var olan duygu ve heyecan durumlarına yeni algılar uydurulur. Sanatçı, sanat yetkinliğinin ve gelişiminin en üst düzeyine yükseldiği zaman, yarattığı hayallerle, kendi özüne daha uygun düşen bir anlatım türü keşfeder¹³.

Sanatlar mihanikî sanatlar ve güzel sanatlar olmak üzere genel olarak iki büyük sınıfa ayrılır. Mihanikî sanatlar dokumacılık, duvarcılık, dülgerlik, marangozluk ve demircilik gibi, elle ve aletlerle yapılan sanatlardır. Güzel sanatlar ise bedî mahiyeti bulunan ve insanda bedî duygular uyandıran güzelliğe ait sanatlardır. Bu sanatlar fikir, ruh ve duygu işine ilişkindirler¹⁴.

Sanat kavramı yalnız başına kullanıldığında gerek Türkçe, gerekse Fransızca’da ifade ettiği anlam, özellikle göze ilişkin olan mimarî, heykeltraşlık, resim ve gravür sanatlarıdır¹⁵. Bu sanatlara, yani şekil ve çizgiye ilişkin sanatlara “şeklî sanatlar” (mimari, heykeltraşlık, resim ve kazı) da denir. Bu bağlamda, şekilleri mücessem ve kabartma olarak yapmak veya göstermek suretiyle uygulanan, tabiat biçimlerinin benzerini ortaya koyan sanatlara ise “plastik sanatlar” (teccimî sanatlar) denmektedir¹⁶.

¹² Ersoy, A. Sanat Kavramlarına Giriş, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 5.

¹³ Ersoy, s. 6.

¹⁴ Nitekim Fransızca’da bunlara “hür sanatlar” anlamında “arts liberaux” da denmektedir. Bkz. Arseven, s. 1756.

¹⁵ Benzer şekilde, sanat tarihi tabiri, güzel sanatlardan yalnız mimari, heykeltraşlık ve resim sanatlarının tarihi hakkında kullanılır. Bu tabire edebiyat ve musiki tarihleri girmez; onların tarihlerine edebiyat tarihi ve musiki tarihi denir. Aynı şekilde Güzel Sanatlar Akademisi’nde de güzel sanatlardan yalnız göze ilişkin olanlarının, yani mimari, heykeltraşlık ve resim sanatları öğretilir. Diğer güzel sanat dallarından edebiyat ve müzik ise güzel sanatlar fakültelerinde değil, edebiyat fakültesi ve musiki konservatuarlarında tedris olunur. Bkz. Arseven, s. 1756.

¹⁶ Plastik tabiri bir maddeye mücessem bir şekil vermek demektir. Bu nedenle, plastik sanatlar tabiri daha çok mimari ve heykeltraşlık gibi, mücessem suret ve şekiller yapmak sanatını, yani hacimler sanatını ifade etmekle birlikte, genellikle kabartma ve mücessem gibi görünen gölgeli resimler de bu kategoriye dahil edilmektedir. Bu nedenle plastik sanatlar tabiri yalnız heykeltraşlık ve mimariyi değil, boya, resim ve kazı gibi mücessem

Güzel sanatları biçimsel olarak çeşitli şekillerde sınıflandırabiliriz. Kullanılan araçlara ya da izlenen amaçlara göre ayırım yaptığımızda üç farklı kategoriye karşılarız. İlk kategoride maddeye biçim veren plastik sanatlar yer alır. Mimarî, resim, heykel, kabartma vb. bu gruba girer. Plastik sanatlar genellikle göze hitap ettiği için görsel sanatlar olarak da adlandırılır. İkinci kategoride ses ve söze biçim veren fonetik sanatlar yer alır. Bu kategori, edebiyat ve müzik sanatlarını kapsamına alır. Daha çok kulağa hitap ettiğinden, bu kategori işitsel sanatlar olarak da değerlendirilmektedir. Üçüncü kategori ise, harekete biçim veren ritmik sanatlar oluşturur. Burada dans, bale ve sportif oyunlar yer alır¹⁷.

II. SANAT ÖZGÜRLÜĞÜ TEMEL HAKKININ HUKUKİ NİTELİĞİ

A. GENEL OLARAK İNSAN HAKLARINA İLİŞKİN SINIFLANDIRMALAR

Temel haklar ayrılmaz bir bütün oluşturmakla birlikte, anlayış kolaylığı sağlanması amacıyla sınıflandırılmaktadır. Günümüzde neredeyse her konunun insan haklarına ilişkin bir yanı keşfedilmekte ve sürekli olarak yeni insan hakları ortaya çıkmaktadır. Bu durumun insan haklarına olan inancın kaybolması ve hakların etkililiğinin yitirilmesine yol açması nedeniyle, söz konusu alana açıklık kazandırma ihtiyacı giderek artmaktadır¹⁸. Bunun yanı sıra

şekilleri taklit eden sanatları da içerir. Dolayısıyla, bütün şekli sanatlar aynı zamanda plastik sanatlardan sayılır. Ancak açıkça anlaşılabilmesi açısından, plastik tabirini salt mücessem ve kabartma olarak yapılan eserler hakkında kullanmak, diğerlerine ise şekli sanatlar demek daha uygundur. Bkz. *Arseven*, s. 1757. Diğer sanat türleri ise kısaca şöyle özetlenebilir: Tabiatta görülen veya zihinde tasarlanan şeyleri şekil ve renkleriyle göstermek ve onları taklit ederek aynı yapıyı yapmak sanatlarına “taklidî sanatlar” denir. Mimarî dışındaki diğer şekli sanatlar, yani resim, heykeltraşlık ve kazı bu sınıfa girerken, mimarî ile musikî, dans ve edebiyat bu kategoriye dahil değildir. Mimarî, ev eşyası yapımı, tekstil sanayii, seramikçilik vb. alanlara uygulana güzel sanatlara “tatbikî (uygulamalı) güzel sanatlar” denirken, şekli ve plastik sanat eserleri arasında başlı başına bir konu oluşturan ve bir anlam ifade eden bir tablo, bir heykel veya bir kazı-resim gibi, bir manzara, bir insan ve çiçek ve benzerini temsil etmeyip, sırf şekil ve renklerin ahengi ile bir etki yapan ve süs niteliği taşıyan sanatlara da “süsleme sanatları” denir. “Sinaî sanatlar” ise sanayiye uygulanan şekli, plastik ve süsleme sanatlarıdır.

¹⁷ *Ersoy*, s. 19.

¹⁸ *Akıllıoğlu*, T., *İnsan Hakları, I, Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*, Ankara 1995, s. 139.

sınıflandırma, hakların özel gelişimini, belirli verilerini, tâbi oldukları hukukî rejimin belirlenmesini sağlar¹⁹. Ayrıca bu yolla, türdeşliği ölçüsünde, elde edilen hak gruplarına özgü ortak ilkelerin araştırılmasına imkân tanınmış olur²⁰.

Nitekim, insan hakları kuramının oluşmaya başladığı 17. yüzyıldan günümüze kadar, insan haklarının sınıflandırılmasına ilişkin pek çok liste ortaya çıkmıştır²¹.

Hakların kullanım şekilleri bakımından sınıflandırılmasında, ikili bir ayırım yapılmaktadır. Kişisel haklar, her bir ferdin başkasının katılımına gerek duymadan kullanabileceği haklar iken, kolektif haklar ancak bir topluluk halinde kullanılabilen haklardır.

Bir başka ayırım kriteri hakları, yaşam alanlarına ya da toplumsal alanlara göre ayırmaktadır. Bu ayırım kriterine göre temel haklar siyasal yaşamı, kültürel yaşamı, dinsel yaşamı ve ekonomik yaşamı ilgilendiren temel haklar olarak sınıflandırılabilir²².

Özellikle Fransız hukuk doktrininde yaygın bir kriter olarak kullanılan bir diğer sınıflandırma biçiminde ise haklar konularına göre, yani içerikleri itibarıyla sınıflandırılmaktadır. Bu yöntem yeknesak bir durum arz etmemekte ve kullanan yazarın üslûbuna göre değişmektedir²³.

¹⁹ Colliard, C.A., *Libertes Publiques*, 7 ed., Dalloz, Paris, 1989, s. 231'den aktaran **Anayurt**, Ö., "Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi", *Türkiye'de İnsan Hakları*, Ankara 2000, s. 56.

²⁰ **Kaboğlu**, İ., *Kolektif Özgürlükler*, Diyarbakır 1987, s. 30.

²¹ **Uygun**, O., "İnsan Hakları Kuramı", *İnsan Hakları*, İstanbul 2000, s. 21. Sınıflandırma örnekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **Gemalmaz**, M.S., *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 2.Baskı, İstanbul 1997, s. 388 vd; **Anayurt**, s. 51 vd.

²² Siyasal yaşamı ilgilendiren haklar; radyo-televizyon ve basın, siyasal partiler ve toplantı ve gösteri yürüyüşleri ile ilgili haklardır. Kültürel yaşamı ilgilendiren temel haklar; üniversiteler, okullar ve yine radyo ve televizyon ve basın ile sanat ve bilim ile ilgili haklardır. Dinsel yaşamı ilgilendiren haklar, vicdan ve ibadet ile ilgili haklardır. Ekonomik yaşamı ilgilendiren haklar ise, çalışma ve sözleşme, seyahat ve mülkiyet ile ilgili haklardır. Ancak bu çok yerinde bir sınıflandırma biçimi değildir zira söz konusu yaşam ve toplum alanları birbirleri ile açıkça kesişirler. Örneğin, bilim satılabilir, ekonomide bilimsel araştırma yapılabilir. Bkz. **Gören**, Z., *Temel Hak Genel Teorisi*, 4. Bası, İzmir 2000, s. 36-37.

²³ **Anayurt** Fransız doktrininden, bu kriterin esas alındığı beş örnek vermektedir. **Rivero**, kişi hürriyeti, özel hayat hürriyeti, fizikî hürriyetler, fikrî ve moral ya da düşünce hürriyetleri, sosyal ve ekonomik hürriyetler olarak hakları beşli bir tasnife tabi tutmaktadır. **Colliard**, kişi hak ve hürriyetleri, entellektüel hak ve hürriyetler (düşünce hürriyetleri),

1961 ve 1982 Anayasaları ise hakların sınıflandırılmasında Jellinek'in klasik tasnifini benimsemiştir. Bu ayırmada, devletin birey karşısındaki negatif, pozitif ve aktif durumu esas alınmaktadır. Negatif konumda devletin karışmaması, pozitif konumda bireyin devletten kendi yararına bir edim istemesi, aktif konumda ise yönetime katılması söz konusudur²⁴. Artık günümüzde batılı hukuk çevrelerinde hakların sınıflandırılmasında, insan haklarının bütünlüğü ve karşılıklı bağımlılığı prensibini göz ardı ettiği gerekçesiyle, söz konusu kriter esas alınmamaktadır. Zira bütün insan hakları devletin hem sınırlanmasını, hem de olumlu faaliyetini gerektirir. Bir diğer ifadeyle, hakkın pozitif veya negatif statü hakkı olması, onun devlet müdahalesinden muaf tutulmasını gerektirmemektedir; bilakis devlet müdahalesi kaçınılmaz bir nitelik taşımaktadır²⁵.

Bugün yaygın bir biçimde kullanılan bir diğer sınıflandırma biçimi ise, bugüne kadar ortaya çıkan hakları, "birinci kuşak", "ikinci kuşak" ve "üçüncü kuşak" haklar²⁶ şeklinde üç büyük kategoriye ayırmaktadır. Böyle bir

fikri ve moral sosyal ve ekonomik içerikli hak ve hürriyetler olmak üzere üçlü bir tasnifi benimsemiştir. **Duverger** ve **Burdeau** sırasıyla kişinin fizik hürriyetleri, düşünce hürriyetleri, gruplaşma hürriyetleri (kolektif haklar), sosyal ve ekonomik hürriyetler olarak dörtlü bir ayırım yapmaktadır. **Lebreton** ise hakları ferdin maddî varlığıyla ilgili hürriyetler (fizik hürriyetler), ferdin manevî-spiritüel varlığıyla ilgili hürriyetler (entellektüel hürriyetler) ve ferdin toplumun bir üyesi olarak ilişki içinde bulunduğu hürriyetler şeklinde üçlü bir sınırlandırmaya tabi tutmaktadır. Bkz. **Anayurt**, s. 55. Türk doktrininde ise **Aldıkaçtı** ferdin varlığı ile ilgili hak ve hürriyetler ile ferdin gelişmesi ile ilgili hak ve hürriyetler (manevî hürriyetler, siyasi hak ve hürriyetler, sosyal hak ve hürriyetler) olarak ikili bir tasnifi benimsemiştir. **Aldıkaçtı**, O., Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul 1982, s. 209-210. **Akad** ise kişi hak ve ödevleri, siyasi hak ve ödevler, sosyal hak ve ödevler, ekonomik hak ve ödevler, kültürel hak ve ödevler şeklinde beşli bir ayırım yapmaktadır. **Akad**, M., Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. Maddesi, İstanbul 1984, s. 65-67.

²⁴ **Akılhoğlu**, s. 140-141.

²⁵ Bir hakkın devlete yüklediği görevin negatif veya pozitif niteliğinin görece daha büyük olmasının sebebi, dönemin kendine özgü koşullarıdır. Örneğin, beslenme hakkı Kansas'daki buğday tarlalarında negatif bir hak iken, Watts'da veya doğu Los Angeles'ta daha çok pozitif bir haktır. Bkz. **Donnelly**, J., Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları, Ankara 1995, s. 43. Aynı yönde bkz. **Akılhoğlu**, s. 140-141; **Anayurt**, s. 51-52; **Gören**, Temel Hak, s. 28-29.

²⁶ Bu ayırım ilk olarak 1979 yılında Karel Vasak tarafından yapılmış ve pek çok yazar tarafından da benimsenmiştir. Bkz. **Eide**, A/**Rosas**/, A., "Economic, Social and Cultural Rights: A Universal Challenge", Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London 1995, s. 16. Ancak **Eide** ve **Rosas** bu ayırımı benimsememektedirler. Yazarlara göre, ulusal düzeyde insan haklarının gelişim tarihi, çeşitli insan haklarının ortaya çıkışları

sınıflandırmanın tercih edilmesinin ilk nedeni, söz konusu sınıflandırmanın, insan hakları kuramının ve uygulanmasının tarihsel gelişimi ile paralellik göstermesidir. İkinci olarak, bu sınıflandırma biçimi, hakların oluşum sürecindeki toplumsal dinamiklerin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırır ve son olarak da, bu ayırım aynı zamanda, hakların niteliklerine göre yapılan bir başka sınıflandırma ile belirli ölçüde örtüşür²⁷.

Tarihsel gelişim süreci içinde ilk olarak karşımıza klasik haklar olarak da adlandırılan kişisel ve siyasal haklar çıkar ve bunlar birinci kuşak hakları²⁸ oluşturur. Bunları, ikinci kuşak hakları²⁹ başlığı altında toplanan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar izler. Üçüncü kuşakta ise, dayanışma ve kardeşlik felsefesi üzerine oturtulan yeni haklar³⁰ yer almaktadır³¹.

İnsan haklarının sınıflandırılmasının yukarıda belirttiğimiz üzere önemli bir takım yararları vardır. Sınıflandırmanın amacı özellikle “açıklık” ve “anlayış kolaylığı” sağlanmasıdır³². Ancak bunu çok da fazla abartmamak ve tüm sınıflandırmalara nisbî bir değer atfetmek gerekir. Zira her bir sınıflandırma bünyesinde az veya çok bir keyfîlik barındırır. Bunun bir nedeni, bir çok hakkın, içinde yer aldığı grubun ya da kategorinin sınırlarını aşmasıdır³³.

itibarıyla bu denli kesin bir biçimde birbirinden ayrılan dönemler içine yerleştirilmelerine imkân vermez. Bu yöndeki çabalar kişisel ve siyasal haklar arasında da ayırım yapılmasını gerektirir. Zira siyasal haklar kişisel hakların bazılarında çok sonra kabul edilmiştir.

²⁷ **Uygun**, s. 21.

²⁸ Yaşam hakkı ve kişi dokunulmazlığı, kişi özgürlüğü ve kişi güvenliği, düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğü, inanç ve ibadet özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, dernek kurma hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, çalışma özgürlüğü, dilekçe hakkı, seçme ve seçilme hakkı, kamu hizmetine girme hakkı, adil yargılanma hakkı.

²⁹ Çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı, işyeri yönetimine katılma hakkı, dinlenme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, parasız öğrenim ve eğitim görme hakkı, kültürel yaşama katılabilme hakkı, sağlık hakkı, beslenme hakkı, konut hakkı, anne, çocuk, sakat, yaşlı gibi korunmaya muhtaç kesimlerin korunmasıyla ilgili haklar.

³⁰ Çevre hakkı, insanlığın ortak malvarlığına saygı hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı.

³¹ **Akilloğlu**, s. 139-140; **Gemalmaz**, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku*, s. 388 vd; **Kaboğlu**, *Özgürlükler Hukuku*, s. 41-47; **Kaboğlu**, İ.Ö., *Dayanışma Hakları*, Ankara 1996, s. 23 vd; **Özdek**, Y., *İnsan Hakkı Olarak Çevre hakkı*, Ankara 1993, s. 2 vd.

³² **Akilloğlu**, s. 139; **Sabuncu**, Y., *Anayasaya Giriş*, Ankara 1994, s. 17.

³³ **Kaboğlu**, *Kolektif Özgürlükler*, s. 29. Örneğin toplantı ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğü hem kişisel, hem de siyasal bir hak olarak nitelendirildiği gibi, kullanış biçimi açısından da kolektif bir hak olarak nitelendirilmiştir. Bkz. **Atalay**, E., *Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Özgürlüğü*, İzmir 1995, s. 9.

Öte yandan, hak ve hürriyetler aynı uygarlık sisteminin parçaları olup, her bir hak grubu bir diğerrinin varlık şartı ve nedenidir³⁴. Yukarıda da belirttiğimiz üzere insan haklarının bütünlüğü ve karşılıklı bağımlılığı sonucunda gerek kişisel ve siyasal haklar, gerekse de ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında karşılıklı ilişki vardır,

B. KÜLTÜREL HAKLAR KAVRAMI VE SANAT ÖZGÜRLÜĞÜ

Kültürel haklar yukarıda da belirtildiği gibi ekonomik, sosyal ve kültürel haklar başlıklı ikinci kuşak haklar arasında yer almaktadır. Her ne kadar insan haklarının bütünlüğü ilkesi çerçevesinde, insan haklarını kategorilere ayırmanın bunlara değişik ağırlıklar vermek anlamına gelebileceği ileri sürülmüşse de, bilindiği gibi, Birleşmiş Milletler Örgütü 1966 yılında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi adıyla bir uluslararası sözleşme hazırlamış, 1995 yılı sonuna kadar 135 ülke bu Sözleşme'ye taraf olmuştur. Bunun yanı sıra, Avrupa Konseyi de Avrupa İnsan Hakları ve Özgürlükleri Sözleşmesi'ne, kültürel haklar hakkında bir Ek Protokol hazırlama çalışmalarına girişmiştir. Bütün bunlar insan hakları çerçevesinde bir kültürel haklar kategorisi oluşturulması konusunda siyasal uzlaşma bulunduğunu ve uluslararası camianın eğilimini teyit eden örneklerdir³⁵.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi olmak üzere insan haklarına ilişkin iki farklı kategoriyi içerdiği kabul edilmektedir. O tarihten günümüze kadar geçen sürede teori ve uygulamada ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ihmal edilmiş, kişisel ve siyasal haklar çok daha fazla dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra, “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar” deyiimi genellikle ekonomik ve sosyal hakları ifade etmek üzere kullanılmakta, kültürel haklar, “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar”a ilişkin incelemelerde ya hiç yer almamakta ya da çok marjinal

Basın özgürlüğü düşüncelerin ifadesi bağlamında fikrî içeriği olan bir özgürlüktür. Ancak bir gazetenin çıkarılması ve sürdürülmesi teşebbüs özgürlüğü ile doğrudan ilgilidir. Bu nedenle de aynı zamanda ekonomik içeriğe sahip özgürlüklerle de ilişkilidir. Bkz. **Anayurt**, s. 56.

³⁴ Bu konuda ayrıntılı açıklama için bkz. **Anayurt**, s. 56-57; Aynı yönde bkz. **Gemalmaz**, M.S., Olağanüstü Rejim Standartları, İstanbul 1991, s. 164-165.

³⁵ **Tacar**, P., “Kültürel Haklar”, İnsan Hakları Yıllığı, Ankara 2000, s. 403.

düzeyde incelenmektedir³⁶. Bunun nedeni, kültürel hakların daha çok sosyal haklarla birlikte ele alınmasıdır. Sosyal haklar geniş anlamda ele alındığında kültürel hakların da aynı kapsama gireceği düşünülmüştür³⁷. Toplum ile doğrudan ilgili olan kültürel hakların genel anlamda sosyal haklar olarak sayılabileceği düşünüldüğünde, kültürel haklar için sosyal hakların düzenlendiği başlıca uluslararası metinlere bakılması gerektiği aşikardır³⁸. Ancak günümüz Avrupa sisteminde eğitim hakkı ve kültürel hakların, ekonomik ve sosyal haklardan ziyade kişisel ve siyasal haklarla bağlantılı olduğu kabul edilmekte ve bu kabulün gerekçesi olarak da, eğitim hakkının Avrupa Sosyal Şartı'nda değil, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1 Numaralı Protokolde düzenlenmesi ile yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu sözleşmeye azınlıkların kültürel haklarına ilişkin yeni bir protokol eklenmesi konusundaki devam eden tartışmalar gösterilmektedir³⁹.

Kültürel haklar temelde hukuk ve kültür disiplinlerinin çakıştıkları noktada ortaya çıkmaktadır. Gerek hukukun, gerekse kültürün kaynağı toplumdur. Bilindiği gibi, hukuk sistemleri toplumların kültürel yapılarının ürünüdürler; buna karşılık kültürel yapılar da bazen belirli hukuksal düzenlemelerin ürünleri olarak karşımıza çıkabilmektedirler. Birbirlerine son derece yakın olan bu iki alanın en önemli kesişme noktası doğal olarak kültürel haklar konusunda olmaktadır.

Kültürel haklar konusu kültür yönü ile kültür sistemlerine, haklar açısından ise hukuk sistemine bağlı bir konudur. Bir ülkenin veya toplumun kültürel birikimi, kültürel hakların kültüre dayanan yönünü belirler. Bir diğer ifadeyle, bir ülkede kültürel haklar açısından ölçü olarak o ülkede kültürün varmış olduğu düzeyi benimseyebiliriz. Kuşkusuz kültürel haklar kültürel

³⁶ Aral, B., "Bir İnsan Hakkı Olarak Kültürel Haklar", Türkiye'de İnsan Hakları, Ankara 2000, s. 417. Aynı yönde bkz. Eide, A., "Cultural Rights as Individual Human Rights", Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London, 1995, s. 229.

³⁷ Çeçen, A., "Kültürel Haklar", İnsan Hakları Yıllığı, C.7-8, Ankara 1985-1986, s. 151; Özdek, s. 39.

³⁸ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi, Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Sosyal İlerleme ve Gelişme Bildirgesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa Sosyal Haklar Sözleşmesi, Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi, Afrika Halk ve İnsan Hakları Sözleşmesi.

³⁹ Eide/Rosas, s. 15-16.

bilinç kadar siyasal bilince de doğrudan doğruya bağlıdır⁴⁰. Kültürel hakların hukuktan kaynaklanan yönü ise daha ziyade o ülkedeki hukuk sisteminin bir yansıması biçimindedir. Bir ülkedeki kültürel hakların içeriğini ve biçimlerini belirleyen sistemler o ülkenin anayasa sistemi, insan hakları sistemi, yasalar ve diğer hukuksal düzenlemeleridir. Bir ülkenin taşıdığı özellikler çerçevesinde hukuksal birikim ve gelişme süreci bir kültürel haklar platformu oluşturmakta ve de kültürel hakların sayısı ve kapsamı bu platforma göre belirlenmektedir⁴¹. Ancak belirtmek gerekir ki bu konunun günümüzde ön plana geçmiş bulunan yönü insan hakları yönüdür⁴².

Kültürel haklar muğlak bir kavramdır ve bugüne kadar da genelde kabul gören bir tanıma yapılamamıştır⁴³. Bu muğlaklık, “kültür” kavramının muğlaklığından kaynaklanmakta ve bu nedenle kültürün tanımını yapmak zorlaşmaktadır. Genel anlamda kültür, toplumsal geleneklerin bütünü olarak tanımlanabilir. İkinci bir zorluk ise, bu tanımın içine sanat, teknoloji, idealler, sosyal kurallar, basın, din, eğitim ve bilimsel bilgiler ve benzeri değerlerin de girmesidir⁴⁴. Batı ülkelerinde kültür dünyası ve sorunları ile ilgili tüm insan hakları genellikle kültürel haklar başlığı altında toplanmakta, bu bağlamda sanat ile ilgili haklar da kültürel haklar olarak adlandırılmaktadır⁴⁵.

Yaygın bir anlayışa göre kültür, “insanlığın biriktirdiği maddî miras” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım doğrultusunda kültürel hak, bireylerin bu kültürel sermaye birikimine ulaşma konusundaki eşit hakları anlamına gelmektedir.

Bir başka tanıma göre kültür, “sanatsal veya bilimsel üretim sürecidir”. Bu tanım çerçevesinde hem kişilerin kültürel ürün oluşturma hakları, hem de başkalarının oluşturulan kültürel ürünlerden yararlanma hakları (müzeler,

⁴⁰ Toplumlarda zamanla oluşan kültürel bilinç insanların kültürel yapılarını şekillendirir ve böylece onları kültürel alandaki haklarını istemeye sevk eder. Az gelişmiş ülkelerde baskı altına alınan hakların önemli bir bölümünü bu haklar oluşturur ve kültürel bilincin geliştiği oranda, insanlar toplu davranışlar sergileyerek henüz verilmeyen haklarını isterler, verilmiş bulunan haklarını savunurlar ve onları baskı ve sınırlama girişimlerine karşı korurlar. **Çeçen**, Kültürel Haklar, s. 149-150.

⁴¹ **Çeçen**, Kültürel Haklar, s. 150.

⁴² **Çeçen**, Kültürel Haklar, s. 146.

⁴³ **Tacar**, s. 404; **ARAL**, s. 417.

⁴⁴ Bkz. **Donnelly**, J., “Human Rights, Individual Rights and Collective Rights, Human Rights in a Pluralist World, London 1990, s. 54; **Çeçen**, Kültürel Haklar, s. 147.

⁴⁵ **Çeçen**, Kültürel Haklar, s. 133; **Tacar**, s. 415.

konserler, kütüphaneler vs. yoluyla) mevcuttur. Yani kültürel hak, bireylerin her hangi bir sınırlandırmaya maruz kalmadan kendi kültürel eserlerini serbestçe yaratması ve tüm insanların bu yaratımlara özgürce ulaşma imkânına sahip olmasıdır⁴⁶.

Kültür kavramının daha çok antropolojik bir nitelik taşıyan üçüncü tanımına göre kültür, bir sosyal grubu benzeri sosyal gruplardan ayıran maddî ve manevî faaliyet ve ürünlerin toplamı"dır. Bu tanıma göre kültür, belirli bir kültürel grup tarafından zaman içerisinde üretilen belli değer ve sembollerden oluşan tutarlı ve düzenli bir iç sistemdir. Kültürün bu şekildeki tanımı, dünyada binlerce farklı kültür olduğunu ve her kültür grubunun kimliğini koruma hakkı olduğunu kabul eder⁴⁷.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin⁴⁸ 27. ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin⁴⁹ 15. maddelerine göre, kültürel haklar şu unsurları içerir: Bireylerin yaşadıkları toplumun kültürel hayatına katılma hakkı, bilimsel gelişmelerden yararlanma hakkı, bilimsel, edebi veya sanatsal üretim sonucu oluşturulan maddî ve manevî menfaatlerin korunmasından yararlanma hakkı ve bilimsel araştırma ve yaratıcı faaliyet yapılabilmesi için zorunlu olan özgürlük⁵⁰.

Kültür kavramına yüklenen anlamlardan biri olan "bilimsel ve sanatsal üretim süreci" şeklindeki tanımdan ve yukarıdaki Sözleşme metinlerinden anlaşılacağı üzere, sanat özgürlüğü temel hakkı hukukî niteliği itibarıyla kültürel bir haktır. Adına açıkça kültürel hak denilmemekle birlikte, söz

⁴⁶ **Stavenhagen**, R., "Cultural Rights and Universal Human Rights", Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London 1994, s. 66. Bu nedenle yazar, devletin kültür politikasının, toplumdaki bireysel kültür yaratıcılarının (sanatçı, yazar, icracı) konularının güçlendirilmesine yönelik olduğunu belirtmekte ve bu kişilerin serbest kültürel ifade hakkının günümüzde üzerinde hassasiyetle durulan haklardan birisi haline geldiğini ifade etmektedir. Otoriter rejimlerin sanatçı ve yazarlara yasak getirmesi, sürgün etmesi veya hapsedmesi durumunda söz konusu hakkın ihlal edildiği ileri sürülebilecektir.

⁴⁷ **Stavenhagen**, s. 66.

⁴⁸ İHEB açıkça kültürel hak sözcüğünü kullanmamaktadır. Bu da, daha önce belirttiğimiz gibi, kültürel hakların diğer insan hakları kategorilerine oranla genellikle gözden kaçtığına ilişkin uluslararası nitelikteki bir örnektir.

⁴⁹ Kültürel haklar terimini kullanan ilk belge Birleşmiş Milletler Çerçevesinde 1966 yılında imzalanan ve 1977 yılında yürürlüğe giren bu Sözleşme'dir. Bkz. **Tacar**, s. 409.

⁵⁰ Bkz. **Eide**, Cultural Rights, s. 232; **Eide**, A., "Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights", Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London, s. 32. Karş. **Aral**, s. 420; **Tacar**, s. 409.

konusu hak 1961 Anayasasında kişinin hakları ve ödevleri bölümünde ve 21. maddede, 1982 Anayasasında ise yine kişinin hakları ve ödevleri bölümünde ve 27.maddede düzenlenmiştir.

Yukarıda açıkladığımız üzere son derece geniş bir alana teşmil eden kültürel hak kavramı, kültürel hakların muhatabının kim olduğu hususunda da karışıklığa neden olabilmektedir. Kültürel haklar, kullanım şekli bakımından her bireyin başkasının katılımına gerek duymaksızın kullanabileceği haklar mıdır; yoksa ancak bir topluluk halinde kullanılabilen kolektif haklar mıdır? Kültürel hakları bireysel haklar olarak nitelendirenler olduğu gibi, onları kolektif haklar olarak kabul edenler de vardır⁵¹.

Bireysel anlamda kültürel haklardan bahsedildiğinde, “kişinin içinde yaşadığı toplumda sahip olduğu tüm insanî potansiyeli harekete geçirme hakkı” söz konusudur. Yukarıda da değindiğimiz klasik insan hakları belgeleri genellikle bireysel anlamdaki kültürel hakları düzenlemektedir. Örneğin, 1966 tarihli Uluslararası Kültürel İşbirliğine Dair İlkeler Bildirgesi'nin 4. maddesinde, uluslararası kültürel işbirliğinin amaçlarından birisinin de, “dünyanın dört köşesinde yaşayan her insanın maddî ve manevî yaşam standardını yükseltmek” olduğu ifade edilmektedir⁵². İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 27.maddesinin ikinci paragrafında da, yine bireye yönelik bir haktan söz edilmektedir. Yukarıda belirttiğimiz, kültür kavramına atfedilen değişik anlamları birbirleriyle ilişkilendirerek ele aldığımızda ve bireyin rolünü bu bağlamda incelediğimizde, bireysel kültürel hakların taşıdığı önem daha belirgin bir biçimde ortaya çıkar⁵³. Daha önce de belirttiğimiz üzere, kültürü bir süreç olarak ele alan tanım onu, sürekli bir gelişim içinde olan sanatsal ve bilimsel yaratıcılık ürünleri olarak nitelendirmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde, birey kültürü üreten kişidir. Bu bağlamda, inceleme konumuzu oluşturan sanat özgürlüğü temel hakkı aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz üzere, bireysel kültürel haklar grubuna girmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz kültürü bir sistem olarak değerlendiren tanım ise, kültürü belirli bir kültürel grubun zaman içinde ürettiği ve bireylere günlük yaşamlarındaki davranışları ve sosyal ilişkileri için gerekli görüş noktaları ve anlamları sağlayan tutarlı ve özerk bir değerler ve semboller

⁵¹ Bkz. **Stavenhagen**, s. 68; **Aral**, s. 418-419.

⁵² **Unesco**, Declaration of the Principles of International Cultural Cooperation, 4 Kasım 1966. Bkz. **Aral**, s. 418.

⁵³ **Eide**, “Cultural Rights”, s. 230-231.

bütünü olarak değerlendirmektedir. Bu tanımdan hareket edenler, kültürel hakların kolektif haklar niteliğinde olduklarını zira bu hakların, belirli kültürlerle ait olan ve bu kültürler tarafından şekillendirilen, kolektif eylemler içinde yer alan, ortak değerleri paylaşan ve ancak kendi grupları içinde yer alan diğer üyelere katılmak suretiyle, söz konusu bu ortak değerleri taşıma imkânına sahip olan kişilerle ilgili haklar⁵⁴ olduklarını vurgulamaktadırlar. Bu görüşe göre, kültürel haklardan yararlananlar bireyler olabilir ancak kültürel hakların özü, gruplar ve grupların kolektif hakları korunmadığı takdirde yok olur⁵⁵.

C. HUKUKİ NİTELENDİRME

1. Genel Olarak

Temel haklar bir taraftan, bireyin sadece dar anlamda insan ve vatandaş haklarını, yani subjektif hakları garanti ederken, aynı zamanda bir hukuk kurumunu veya bir yaşam alanı özgürlüğünü garanti edebilirler. Temel hakların klasik fonksiyonlarına göre yapılan ayırım sonucu ortaya çıkan Jellinek'in üç temel hak türüne sonraları dördüncü bir kategori olarak eklenen "kurumsal garantiler", Anayasa kuralları içinde bireysel hakların garantisini değil, belli kurumların garantisini amaçlayan kısa ve özlü açıklamalardır. Bu garantiler, kurumu anayasada kurallaştırarak garantiler ancak söz konusu

⁵⁴ Halkların sahip olduğu kültürel haklar üç kategoride toplanabilir: (1) Bir halkın kültürel kimliğini koruma ve geliştirme hakkı; yabancı bir kültürün istilasına maruz kalmama hakkı. 1966 tarihli Uluslararası Kültürel İşbirliğine Dair İlkeler Bildirgesi'nin 1. ve 6. maddeleri kültürel kimliğin korunması ilkesini teyit etmektedir. (2) Bir halkın kültürel mirasından, tarihi eserlerinden, sanatsal kalıtlarından mahrum bırakılmama hakkı (3) Bir etnik ya da dini azınlığın dilini, dinini ve kimliğini koruma hakkı. Bkz. **Prott**, L.V., "Cultural Rights as Peoples' Rights in International Law", The Rights of Peoples, Oxford 1992, s. 97; **Aral**, s. 419.

⁵⁵ Bkz. **Stavenhagen**, s. 68. Bu noktada ortaya bunların ne tür topluluklar olduğu, bu hakların öznesinin kimler olduğu, bu hakları kimlerin ileri sürebileceği ve bunların kimlere uygulanabileceği gibi başka sorunlar çıkmaktadır. Bunlar cevaplanması kolay sorunlar değildir zira bizi azınlık gruplarının hakları, kültürel gruplar veya insanlar kavramları gibi, uluslararası belgelerde yer alan ancak yeterli biçimde tanımlanmayan veya hiç tanımlayan kavramlar olan azınlık gruplarının, kültürel grupların veya insanların haklarına ilişkin tartışmalara götürmektedir. Bkz. **Rosas**, A., "The Right of Self-Determination", Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London 1995, s. 79 vd. Karş. **Uygun**, s. 39 vd.

kurumun içeriğini tüm ayrıntılarıyla belirlemezler⁵⁶. Bazı temel haklar, subjektif haklar garanti ederken, bunun yanı sıra kurumsal garanti de içerirler. Buna uygun olarak, yalnız subjektif haklar garanti eden haklar ile aynı zamanda objektif kurumlar garanti eden temel haklar ayrımı yapılabilir⁵⁷.

2. Subjektif Hak Niteliği

Temel haklarla ilgili düzenlemelerde hakkın süjesi belirtilmeksizin sadece belirli bir yaşam alanına ilişkin faaliyetin serbest olduğu şeklindeki ifadeler objektif hukuka ilişkin ifade biçimleridir. Bunun Anayasa'mızdaki örneği, m. 28, f.1'deki, "Basın hürdür, sansür edilemez" hükmüdür. Oysa sanat özgürlüğünü düzenleyen m.27'deki "herkes" kelimesi ile bu temel hakkın süjesinin kim olduğu ve cümlenin sonundaki "hakkına sahiptir" sözünden de bu süjeye tanınmış bir subjektif temel hakkın söz konusu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Sanat özgürlüğü temel hakkı bireysel bir subjektif hak niteliğindedir⁵⁸. Bilindiği gibi, subjektif ve statü oluşturan haklar olarak temel haklar kişinin insan ve vatandaş olarak anayasal radikal haklarıdır⁵⁹. Sanat özgürlüğü temel hakkı, sanatsal bir faaliyet gösteren veya faaliyette bulunmak isteyen tüm bireylere tanınmış bir temel haktır. Bu hak, "sanatçı" sıfatıyla bireyin bu alandaki faaliyeti bakımından kendisine tanınmış yani kişiliğine özgülenmiş (kişiliğine sıkı sıkıya bağlı) bir haktır. Dolayısıyla sanat özgürlüğünün bireysel temel hak karakteri, bireyin bu haktan yararlanabilmek için belli bir gruba, sanat akımına, resmî ya da özel bir sanat kurumuna, konservatuara mensup olmadan da, tek başına bu temel haktan yararlanabilmesinde kendisini gösterir⁶⁰.

⁵⁶ Örn. evlilik ve aile kurumu (m.41), özel haberleşmenin gizliliği (m.22), mülkiyet ve miras (m.35), yerinden yönetim (m.127,f.II) ve yasal yargıç garantisi (m.37). Bkz. **Gören**, Temel Hak, s. 35.

⁵⁷ Örn. basın ve radyo-televizyon ile düşüncüyü açıklama özgürlüğü hem basın ve radyo-televizyon ile düşüncüyü açıklama subjektif hakkını, hem de basın ve radyo-televizyon kurumları garantisini içerir. **Gören**, Temel Hak, s. 34-35, 39.

⁵⁸ **Scholz**, in **Maunz/Dürig**, Grundgesetz Kommentar, München 1990, Art.5, Abs. 3, Rn.16,45; **Mangoldt/Klein/Starck**, Art.5, Abs. 3, Rn.268; BVerfGE 30, 173 (188 vd); **Knies**, W., Schranken der Kunstfreiheit als Verfassungsrechtliches Problem, München 1967, s. 177.

⁵⁹ **Gören**, Temel Hak, s. 42.

⁶⁰ BVerfGE 15, 256 (263), 35, 79 (112); 47, 327 (367); **Mangoldt/Klein/Starck**, Art.5, Abs. 3, Rn.268.

Sanat özgürlüğü temel hakkı, bireysel bir hak olarak kişilere sanat özgürlüğü kapsamındaki faaliyetler bakımından devletin müdahalesine ve etkileme girişimlerine karşı bir savunma hakkı bahşeder⁶¹; yani bu hak bir negatif statü hakkı niteliği taşır. Bilindiği gibi negatif statü, kişinin devlet olmadan kişisel sorunlarını çözebilmesi, toplumsal yaşamını düzenleyebilmesi ve işlemlerini görebilmesi için devletten özgür kalabildiği bir durumdur. Bu durum belli özgürlük haklarını, serbest alanları veya devletin müdahale ve sınırlamalarına karşı kişinin özgür kullanımına bırakılmış hukuksal değerleri korudukları takdirde ve bu korumanın devam ettiği sürece temel haklarla biçimlenir ve garanti edilir⁶².

3. Kurumsal Garanti Niteliği

Çeşitli ülke anayasalarının sanat özgürlüğünü düzenleyen maddelerinde, kültürel değeri nedeniyle bir kurum olarak sanatın da korunduğu kabul edilmektedir. Türk Anayasa hukukunda ise, 1982 Anayasası m.64’de, sanatın ve sanatçının korunması başlığı altında, devletin sanat faaliyetlerini ve sanatı koruyacağı ve destekleyeceği ayrıca hükme bağlanmıştır. Anayasa’nın “sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler” başlığını taşıyan üçüncü bölümünde yer alan program hüküm niteliğindeki bu madde ile, sanatın kurumsal garantiye sahip olduğuna ilişkin vurgu da arttırılmış olmaktadır.

Bir anayasal garanti “kurumsal” olarak nitelendirildiğinde, bununla bir hukukî müessesenin, bir normlar kompleksinin varlığı teminat altına alınmış olur⁶³. Bu tür anayasal düzenlemelerden kamu hukukuna ilişkin müesseselerin korunmasına yönelik olanlar “kurumsal garanti” (institutionelle garantie), özel hukuk müesseselerini korunmasına ilişkin olanlar ise “kurum garantisi” (institutsgarantie) olarak adlandırılmaktadır⁶⁴. Bir görüşe göre, bireysel özgürlük hakkı ile kurumsal garanti arasında sadece derece farkı değil, yapısal bir

⁶¹ **Mangoldt/Klein/Starck**, Art.5, Abs. 3, Rn.268; **SCHOLZ**, in **Maunz/Dürig**, Art.5, Abs. 3, Rn.2, 16; **BVerfGE** 31, 229 (238); 30, 173 (190).

⁶² Birey ve devlet arasındaki ilişkide George **Jellinek** tarafından klasik fonksiyonlarına göre ayrıma tabi tutulan temel haklardan, bireye devlete karşı bir savunma pozisyonu veren, yani onu belli saldırılardan koruyan haklara negatif statü hakları denmektedir. Bkz. **Gören**, *Temel Hak*, s. 28.

⁶³ **Abel**, G., *Die Bedeutung der Lehre von den Einrichtungsgarantien für die Auslegung des Bonner Grundgesetzes*, Berlin 1964, s. 46; **Baeggli**, S., *Die Kunstfreiheitsgarantie in der Schweiz*, Diss. Bern 1974, s. 37.

⁶⁴ **Baeggli**, s. 37.

fark da söz konusudur. Zira bireysel haklar devlet öncesi ve devlet üstü haklar olarak ön plana çıktığı halde, kurumlar hukuk tarafından şekillendirilmiş yapılardır⁶⁵. Günümüzde baskın görüş, kurumların da ilk kez hukuk aracılığıyla yaratılmadığı, bunların hukuk tarafından bulunan, toplumsal gerçeklikte varolan yapılar olduğu yolundadır⁶⁶. Bireysel hak ve kurum, kurumun doğal hukuk bakımından insan onuru ile ilgisi bireysel haktaki kadar güçlü olmamasına rağmen, birbiriyle ilişkili ve her ikisinin de unsurları aynı temel hak içinde bulunabilen kavramlardır⁶⁷. Bir temel hakkın bireysel hakka ve kuruma ilişkin kısımları aynı derecede ve yan yana bulunabilir ve temel hakkın içeriğini yoğunlaştırırlar⁶⁸. Temel hakka ilişkin düzenlemede bireysel hakkın mı yoksa bir kurumun korumasının mı daha çok vurgulandığı konusunda somut olaya göre karar verilmek gerekir⁶⁹. Örneğin, mülkiyette bir hukukî kurum olarak mülkiyet garantisi ön plana geçerken, basın özgürlüğünde ise kamusal amaca rağmen bireysel hak tarafı daha ağır basmaktadır⁷⁰.

Sanat özgürlüğünde ise, kültürel değeri nedeniyle bir kurum olarak sanatın da korunması kabul edildiği halde, bireysel yaratıcılık ön plana çıkmaktadır. Sanat bir normlar kompleksi olarak kamu hukuku anlamında açıkça bir kurum olarak nitelendirilemeyeceği için, sanat özgürlüğünün kurumsal anlamının dogmatik olarak nasıl gerekçelendirilebileceği tartışmalıdır. Klein'in⁷¹ belirttiği gibi, sadece hukukî değil, doğal yapıların (toplumsal oluşumların) da kurum olarak nitelendirilmesi mümkün olursa, sanat olgusu da bir kurum olarak kabul edilebilir⁷². Kurum kavramının bu şekilde yorumu da meseleyi tamamen halletmemektedir. Zira hukuk, sanat gibi bir oluşum alanının kendisini garanti altına alamaz. En çok, hukuk normları

⁶⁵ Baeggli, s. 37; Schmitt, C., Verfassungslehre, 4. Auflage 1965, s. 170 vd.

⁶⁶ Scheuner, U., Die Institutionellen Garantien des Grundgesetzes, in: Recht-Staat-Wirtschaft, Bd.IV 1953, s. 88; Baeggli I, s. 37.

⁶⁷ Müller, J.P., Die Grundrechte der Verfassung und der Persönlichkeitsschutz des Privatrechts, Bern 1964, s. 184; Baeggli, s. 37-38; Gören, Temel Hak, s. 35.

⁶⁸ Haerberle, P., Die Wesengehaltgarantie des Art. 19 Abs. 2 Grundgesetz. Zugleich ein Beitrag zum institutionellen Verstaendnis der Grundrechte und zur Lehre vom Gesetzesvorbehalt, 1962, s. 92 vd; Baeggli, s. 38.

⁶⁹ Baeggli, s. 38.

⁷⁰ Baeggli, s. 38.

⁷¹ KLEIN in Mangoldt/Klein/Starck, Vorbem. A VI 3.

⁷² Baeggli, s. 38.

aracılığıyla sanatın serbestçe öğrenimi ve gelişimi temin edilebilir⁷³. Sanatın, kurum kavramına toplumsal bir oluşum olarak dahil edilmesi de endişeye karşılanmalıdır. Zira bu durumda hukuk sanat ile yoğun bir biçimde ilgile-necek ve sanatı hukukîleştirecektir. Oysa sanat özgürlüğüne ilişkin anayasal garanti sanatın hukuk tarafından normlara tabi tutulmamasını gerektirir. Bu anlamda, sanat özgürlüğü ile bağdaşmayan bir durum ortaya çıkar⁷⁴. Sanat özgürlüğünün kurumsal garantisi, hukuk tarafından düzenlenmiş normlar kompleksinin korunması değil, toplumsal yaşamdaki fonksiyonu bakımından doğal bir olgunun korunması olarak anlaşılmalıdır. Kanaatimizce sanat özgür-lüğünün bireyler üstü garanti etkisini açıklayabilmek için kurum kavramının biçimsel tanımı değil, sanatın toplum yaşamındaki fonksiyonunun belirlen-mesi esas alınmalıdır. Teşebbüs özgürlüğü ekonomik yaşam için serbest rekabet prensibine bağlandığı gibi, sanat özgürlüğü de sanat yaşamı için resmî, önceden düzenlenmiş, devlet partisinin veya her hangi bir kamu gücünün vesayetine tabi sanat anlayışını terk etmiş olan bağımsız sanatı kabul eden bir değer yargısı normuna bağlanmak zorundadır⁷⁵.

Sanat özgürlüğünün kurumsal garanti niteliği bakımından devletin sanat karşısındaki durumu da açıklığa kavuşturulmalıdır. Sanat özgürlüğünün kurumsal garanti kısmının kabulü ile devlet, sanatı bağımsız ve kural olarak kamu gücünün etkisinden arındırılmış bir yaşam alanı olarak tanımakla yükümlüdür. Bu anlamda sanat sadece tüm münferit sanatsal faaliyetlerin toplamı değil, bir bütün olarak sanat yaşamı olarak anlaşılmalıdır. Devlet sanattan neyin anlaşılması gerektiği konusunda belirleme yetkisine sahip değildir. Sanatsal yaratma devletin etki edemeyeceği, bireyin kişisel alanına özgü bir faaliyettir. Ancak sadece bireysel sanat faaliyetlerinin korunmasının ne kadar yetersiz olduğunu Nasyonal Sosyalizmin sanat diktatörlüğü açıkça göstermiştir. Sanat özgürlüğünün fonksiyonel yanının tanınması (kurumsal garanti benzeri), sanata ilişkin yaşam alanını diğer tüm yaşam alanları gibi, devlet gücüne tabi kılan ve kendi amaçlarına hizmet eder hale getirmeye çalışan totaliter devletlerin sanat anlayışının terk edilmesi anlamına gelir. Resmî propagandanın hizmetinde belli bir amaca yöneltilmiş etkileme çabası,

⁷³ **Erbel**, G., *Inhalt und Auswirkungen der Verfassungsrechtlichen Kunstfreiheitsgarantie*, Berlin 1966, s. 85.

⁷⁴ **Abel**, s. 33.

⁷⁵ **Baeggli**, s. 39.

sırf sanatsal faaliyet amacıyla gerçekleştirilen sanatsal yaratmanın yerine konulamaz⁷⁶.

Sanat özgürlüğü garantisini devlete, sanatı özerk bir yaşam alanı olarak resmî düzenlemeye tabi tutmamak görevi yüklemektedir. Ancak bununla beraber sanat özgürlüğünün tanınması, devletin sanatı sadece genel inzibatî sınırlamalara tabi tutabileceği ve bunun dışında sanatsal alanı tamamen ilgi alanı dışında bırakması gerektiği anlamına gelmez. Devlet ve sanatın mutlak zıtlık ilişkisi içinde bulunmaları, yani birbirleriyle hiç bir ilişkileri olmaması ancak bir varsayımdan ibaret kalmaktadır. Hiç bir devlet genel olarak kültür, özel olarak da sanat konusunda tamamen tarafsız davranamaz. Bu konudaki ilk bağlılık, devletin serbest yaratıcı düşünceye bir hukukî düzen tahsis etmesinde kendini gösterir⁷⁷. Böylece örneğin, sanatçıya eserinin taklit edilmesi konusunda fikrî hukuk, eserin ekonomik yönden değerlendirilmesi bakımından borçlar hukuku yoluyla devlet uygun bir koruma ortamı sağlamıştır. Bundan başka devlet, hukuk düzeni aracılığıyla sanat yaşamının değişik menfaatlerine müdahale edebilir ve bir tür yönlendirme gerçekleştirebilir. Sanat yaşamı için tiyatro organizasyonları, sanat eserlerinin kitle iletişim araçlarıyla yayılmasına izin verilmesi ve sübvansiyonların türü ve paylaşım şekli bu bakımdan oldukça önemlidir. Sanat özgürlüğü garantisinin fonksiyonel içeriği (kurumsal garanti benzeri garanti) bu konularda da eksiksiz bir koruma sağlamak zorundadır⁷⁸. Devlet sanat yaşamı hakkında çok aşamalı bir süreçle dolaylı olarak etkili olan müdahalelerde bulunmaktan da kaçınmakla yükümlüdür⁷⁹.

Devletin sanat yaşamına doğrudan veya dolaylı biçimde müdahale etmemesi, sanatı pozitif olarak desteklemeyeceği veya desteklememesi gerektiği anlamına gelmez. Bugün birçok ülke anayasasında (örn. Alman, İsviçre, Amerikan ve Türk anayasalarında olduğu gibi) devlete sanatı destekleme ödevi yükleyen pozitif düzenlemeler bulunmamaktadır. Ancak çoğunlukla kabul edildiği üzere, böyle bir düzenleme bulunmamasına rağmen sanat özgürlüğünün kabul edilmesinin, devlete sanatı, kültürel bir değer olarak

⁷⁶ Baeggli, s. 39.

⁷⁷ Baeggli, s. 40.

⁷⁸ Erbel, s. 100; Baeggli, s. 40; Gemalmaz, Sanatta Yaratıcılık ve Hukuk-II, s. 666-667.

⁷⁹ Baeggli, s. 40; Ridder, H., Meinungsfreiheit, in: Neumann, F./Nipperday, H.C./Scheuner, U., (Hrsg.), Die Grundrechte, Handbuch der Theorie und Praxis der Grundrechte, Bd.II, Berlin 1954, s. 20.

toplumda geliştirme ödevi yüklediği de kabul edilmektedir. Devletin bu ödevi nasıl yerine getireceği, sanat özgürlüğüne dayanılarak ve devlette hakim olan sanat politikasına da bağlı bir biçimde, sürekli yeniden karar verilmesini gerektiren, büyük oranda takdire bağlı bir husustur⁸⁰. Sanat ve devlet günümüzde artık birbirlerine yönelmiş kutuplar değildir⁸¹. Modern hukuk devletinin kültürel değerleri dikkate alması ve desteklemesi doğal kabul edilmektedir ancak sanatın desteklenmesi ise büyük oranda devletin gücüne bağlıdır. Devlet sanatı özellikle sanatçılara sübvansiyon ve burslar tahsil ederek maddî açıdan mümkün olduğunca bağımsız kılarak destekleyebilir. Ancak sanat özgürlüğü, örneğin sanatçıların bu özgürlüğe dayanarak kendilerine burs tahsis edilmesi talebinde bulunmalarını haklı kılacak bir sosyal temel hak olarak değerlendirilemez⁸². Devletin sanat alanındaki imkânları çoğunlukla biçimsel niteliktedir. Devlet sadece sanatın desteklenmesi için zorunlu görülen normlar sevk edebilir. Sanatın fikrî alandaki sonuçları üzerinde etkili olma çabası bugün pek mümkün görünmemektedir. Ancak buna rağmen sanatın devletin hamiliği altında ona tabi bir duruma gelmesi tehlikesi de tamamen gözden uzak tutulmamalıdır. Devlet fiili olarak sanatla iç içe girip, onun koruyuculuğunu da yaparsa, destekleyeceği sanatın içerik ve türü üzerine etkili olma ihtimali de mevcuttur. Bu durum ise sonuç olarak sanatın yapısına ağır bir müdahale olan ve dayanılmaz kabul edilen bir tür kültürel müdahalecilik sonucuna götürür. Diğer taraftan, sanatı destekleyen bir devletten sanat karşısında mutlak anlamda tarafsız davranması da beklenemez. Zira devlet de her halükarda hangi tür sanatsal faaliyetleri desteklemeye değer gördüğü konusunda bir karar vermek zorundadır. Devlet sanatsal olan ve olmayan ayrımını yapabilir ancak farklı sanat akımlarının bu noktada bir değerlendirmeye tabi tutulması devletin yetki alanı dışında kalır⁸³. Devlet bugün sanat yaşamında hakim olan değerlerin çoğulculuğu ilkesini tanımalı ve kural olarak tüm akımlara eşit destek sağlamalıdır⁸⁴. Sanat meseleleri hakkında karar verirken bilirkişilerden de yararlanılması gerekir. Ancak bu kişilerin seçimi de yeni güçlükleri beraberinde getirir. Sanatın özerkliği

⁸⁰ **Abel**, s. 113. Yazara göre kültür devleti kavramından, bireylerin hakları değil, sadece devletin görevleri çıkarsanabilir. Bu yüzden devletin bu ödevleri hukukî bir zorunluluk değil, sadece siyasi program gereği olarak anlaşılmalıdır. **Baeggli**, s. 40-41.

⁸¹ **Baeggli**, s. 41.

⁸² **Baeggli**, s. 41.

⁸³ **Ridder**, Freiheit der Kunst nach dem Grundgesetz, Berlin 1963 s. 23; **Baeggli**, s. 41.

⁸⁴ **Baeggli**, s. 41.

sübvansiyonları bir tiyatrunun belli bir tarzdaki, alandaki veya konudaki etkinliklerine bağlı kılmak şeklindeki kararlarla, finansal destekleme sırasında ihlal edilmemelidir. Sanatın devlet desteğine muhtaç olması olgusu karşısında devletin sübvansiyonlar yoluyla yönlendirici bir biçimde sanata müdahale etmesi tehlikesi yüksektir⁸⁵.

Devletin sanatı destekleyebileceğinin kabulü veya 1982 Anayasa'sında (m.64) olduğu üzere, devlete bu konuda özel bir ödev yüklenmiş olması, bütün sanat faaliyetlerinin devlet tarafından yapılabileceği veya yapılması anlamına gelmediği gibi, m.27'nin subjektif anlamı bakımından, devletin tüm sanatsal faaliyetleri tekelden yönetmesi veya gerçekleştirilmesi şeklindeki bir sanat tekelinin oluşturulması da sanat özgürlüğü temel hakkının ihlali anlamına gelir⁸⁶.

SONUÇ

Farklı değer yargıları, ürünleri ve yaşam biçimleri ile kültür ve sanat dünyası, insanların yaşamlarını zenginleştiren temel olgulardır. İnsanların tüm çabalarının daha anlamlı bir dünya için olduğu düşünüldüğünde, sanatın ve kültürün taşıdığı önem daha iyi anlaşılır. Kültür, toplumsal bütün ile insanın birleşmesi olduğuna göre, bu birleşmede sanat da önemli bir fonksiyon arz eder. İnsanların bireyselliğinin ötesinde, toplumsallaşabilmeleri için kültür ve sanat vazgeçilmez araçlar niteliğindedir.

Batı ülkelerinde kültür dünyası ve sorunları ile ilgili tüm insan hakları genellikle kültürel haklar başlığı altında toplanmakta, bu bağlamda, sanat ile ilgili haklar da kültürel haklar olarak adlandırılmaktadır.

1982 Anayasası'nın "bilim ve sanat hürriyeti" başlığını taşıyan 27. maddesinde, herkesin bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanda her türlü araştırma hakkına sahip olduğu hükme bağlanmıştır. Buradaki düzenlemeden de anlaşılacağı üzere, sanat özgürlüğü temel hakkı bireysel bir subjektif hak niteliğindedir. Bu hak, sanatsal bir faaliyet gösteren veya faaliyette bulunmak isteyen tüm bireylere tanınmış olan ve "sanatçı" sıfatıyla, bireyin bu alandaki faaliyeti bakımından kendisine tanınmış, yani kişiliğine özgülenmiş (kişiliğine sıkı sıkıya bağlı) bir haktır. Dolayısıyla sanat özgürlüğünün bireysel temel hak karakteri, bireyin

⁸⁵ Baeggli, s. 42.

⁸⁶ Scholz in Maunz/Dürig, Art.5, Abs.3, Rn.41.

bu haktan yararlanabilmek için belli bir gruba, sanat akımına, resmî ya da özel bir sanat kurumuna, konservatuara mensup olmadan da, tek başına bu temel haktan yararlanabilmesinde kendini gösterir. Sanat özgürlüğü temel hakkı, bireysel bir hak olarak, kişilere sanat özgürlüğü kapsamındaki faaliyetleri bakımından, devletin müdahalesine ve etkileme girişimlerine karşı bir savunma hakkı bahşeder, yani bir negatif statü hakkı niteliği taşır.

1982 Anayasası'nda sanat özgürlüğünü düzenleyen 27. maddenin yanı sıra, 64. maddede sanatın ve sanatçının korunması başlığı altında, devletin sanat faaliyetlerini ve sanatı koruyacağı ve destekleyeceği de belirtilmektedir. Bu düzenlemenin, sanat özgürlüğünün kurumsal garanti içerip içermediği yönünden özel bir önemi vardır.

Sanat özgürlüğünde, kültürel değeri nedeniyle bir kurum olarak sanatın da korunması kabul edildiği halde, bireysel yaratıcılık ön plana çıkmaktadır. Sanat özgürlüğünün kurumsal garantisi, hukuk tarafından düzenlenmiş normlar kompleksini korunması değil, toplumsal yaşamdaki fonksiyonu bakımından doğal bir olgunun korunması olarak anlaşılmalıdır.

Sanat özgürlüğünün kurumsal garanti niteliği bakımından, devletin sanat karşısındaki durumu da açıklığa kavuşturulmalıdır. Sanat özgürlüğünün kurumsal garanti kısmının kabulü ile devlet sanatı, bağımsız ve kural olarak kamu gücünün etkisinden arındırılmış bir yaşam alanı olarak tanımakla yükümlüdür.

K a y n a k ç a

- Abel, G.:** Die Bedeutung der Lehre von den Einrichtungsgarantien für die Auslegung des Bonner Grundgesetzes, Berlin 1964.
- Akad, M.** Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. Maddesi, İstanbul 1984.
- Akılhoğlu, T.** İnsan Hakları I, Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri, Ankara 1995.
- Aldıkaçtı, O.:** Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul 1982.
- Anayurt, Ö.:** “Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi”, Türkiye’de İnsan Hakları, Ankara 200, s.47 vd.
- Aral, B.:** “Bir İnsan Hakkı Olarak Kültürel Haklar”, Türkiye’de İnsan Hakları, Ankara 2000, s.417 vd.
- Arseven, C.E.:** Sanat Ansiklopedisi, C.IV, İstanbul 1975, s.1752 vd.
- Atalay, E.:** Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Özgürlüğü, İzmir 1995.
- Baeggli, S.:** Die Kunstfreiheitsgarantie in der Schweiz, Bern 1974.
- Çeçen, A.:** “Anayasa ve Sanat”, Yeni Dizi, S.45, 15 Nisan 1982, s.26 vd (Anayasa ve Sanat).
- Çeçen, A.:** “Kültürel Haklar”, İnsan Hakları Yıllığı, C.7-8, 1985-86, s.133 vd (ÇEÇEN, Kültürel Haklar).
- Donnelly, J.:** “Human Rights, Individual Rights and Collective Rights in a Pluralist World”, London 1990, s.4 vd.
- Eide, A.:** “Cultural Rights as Individual Human Rights”, Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London 1995, s.229 vd (EIDE, Cultural Rights).
- Eide, A.:** “Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights”, Dordrecht/Boston/London 1995, s.21 vd (EIDE, Economic, Social and Cultural Rights).
- Eide, A/Rosas, A.:** “Economic, Social and Cultural Rights: A Universal Challenge”, Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London 1995, s.15 vd.
- Erbel, G.:** Inhalt und Auswirkungen der Verfassungsrechtlichen Kunstfreiheitsgarantie, Berlin 1966.
- Ersoy, A.:** Sanat Kavramlarına Giriş, 2.Baskı, İstanbul 1995.
- Gemalmaz, M.S.:** “Sanatta Yaratıcılık ve Hukuk-I”, İstanbul Barosu Dergisi, C.61, S.7-8-9, 1987, s.521 vd (GEMALMAZ, Sanat-I).

- Gemalmaz, M.S.:** “Sanatta Yaratıcılık ve Hukuk-II”, İstanbul Barosu Dergisi, C.62, S.10-11-12, 1988, s.660 vd (GEMALMAZ, Sanat-II)
- Gemalmaz, M.S.:** Olağanüstü Rejim Standartları, İstanbul 1991.
- Gemalmaz, M.S.:** Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, 2.Baskı, İstanbul 1997 (GEMALMAZ, Ulusalüstü İnsan Hakları Kuramı).
- Gören, Z.:** Temel Hak Genel Teorisi, 4. Baskı, İzmir 2000.
- Haerberle, P.:** Die Wesengehaltgarantie des Art.19, Abs.2 Grundgesetz. Zugleich ein Beitrag zum Institutionellen Verstaendnis der Grundrechte und zur Lehre vom Gesetzesvorbehalt, Karlsruhe 1962.
- Kaboğlu, İ.Ö.:** Kolektif Özgürlükler, Diyarbakır 1987 (KABOĞLU, Kolektif).
- Kaboğlu, İ.Ö.:** “Bilim ve Sanat Özgürlüğü”, İnsan Hakları, İstanbul 2000, s.121 vd (KABOĞLU, Bilim ve Sanat Özgürlüğü).
- Kaboğlu, İ.Ö.:** Özgürlükler Hukuku, 6.Baskı, Ankara 2002 (KABOĞLU, Özgürlükler Hukuku).
- Knies, W.:** Schranken der Kunstfreiheit als Verfassungsrechtliches Problem, München 1967.
- Lipson, L.:** Uygarlığın Ahlaki Bunalımları (Çev. Jale Çam Yeşiltaş), İstanbul 2000.s
- Mangoldt, H/Klein, F/Starck, C.:** Das Bonner Grundgesetz Kommentar, Bd.I (Praebel, Artikel 1 bis 5), 3.Aufl., München 1985.
- Maunz, T/Dürig, G.:** Grundgesetz Kommentar, München 1990
- Müller, J.P.:** Die Grundrechte der Verfassung und der Persönlichkeitsschutz des Privatrechts, Bern 1964.
- Özdek, Y.:** İnsan Hakkı Olarak Çevre hakkı, Ankara 1993.
- Ridder, H.:** Meinungsfreiheit in: **Neumann, F/Nipperday, H.C./Scheuner, U.**, (Hrsg), Die Grundrechte, Handbuch der Theorie und Praxis der Grundrechte, Bd.II, Berlin 1954.
- Ridder, H.:** Freiheit der Kunst nach dem Grundgesetz, Berlin 1963.
- Schmitt, C.:** Verfassungslehre, 4.Aufl., 1965.
- Scheuner, U.:** Die Institutionellen Garantien des Grundgesetzes in: Recht-Staat-Wirtschaft, Bd.IV 1953.
- Stavenhagen,R.:** “Cultural Rights and Universal Human Rights”, Economic, Social and Cultural Rights, Dordrecht/Boston/London 1995.
- Tacar, P.:** “Kültürel Haklar”, Türkiye’de İnsan Hakları, Ankara 2000, s.403 vd.
- Uygun, O.:** “İnsan Hakları Kuramı”, İnsan Hakları, İstanbul 2000, s.13 vd.